

A MAGYAR FEJEDELEMSÉG KELETKEZÉSE ÉS ESZMEVILÁGA

(KIEGÉSZÍTÉS A FILOLÓGIAI KÖZLÖNYBEN MEGJELENT, ÁLMOS FEJEDELEMRŐL
SZÓLÓ TANULMÁNYHOZ.)

DÜMMERTH DEZSŐ

Dolgozatunknak másutt megjelent, és a magyar krónikák, valamint Bíborban-született Konstantin császár szövegeivel foglalkozó első részében azt láttuk, hogy helyenként széttöredező, de végső soron egységes, egymást támogató és egymástól függetlenül keletkezett krónikaszüvegekből szilárd és hiteles hagyomány olvasható ki arra vonatkozóan: a magyarok első fejedelme Álmos volt, akinek személye szakrális tiszteletben állt. Karizmája pedig a honfoglalás megkezdésére, egy új haza megtalálására való erőt és alkalmasságot jelentett. Arra is rámutattunk újólag, hogy a honfoglalás művét, mint vezérlő nagyfejedeleme, valóban Álmos fia, Árpád hajtotta végre, anélkül, hogy Kurszán vezérnek újonnan feltételezett, szakrális fejedelemségére egyetlen bizonyítékot is találtunk volna.¹

Nem foglalkoztunk azonban még egy másik forráscsoporttal, a mohamedán íróknak a magyar kormánysszervezetről tett megjegyzéseivel, és György barát folytatójának bizánci krónika szövegével, melyben Kurszán neve előfordul. Pedig az itt található adatoknak Anonymus szövegével is van kapcsolata, és a Kurszán „honfoglaló fejedelemségére” vonatkozó feltételezések nagyrészt erre épülnek. Ezen felül pedig rá kell még világítanunk az Álmos fejedelemségéhez, a szakrális királysághoz fűződő eszmevilág korabeli értelmezésére is.

I. A KURSZÁN-PROBLÉMA

Anonymus azt írja egy helyen Gestájában, hogy a honfoglalás után Árpád fejedeleme a hét vezér egyikének, akik még Álmost választották meg az őshazában fejedelemmé, az ország közepén, Óbudától Százhalomig terjedő tekintélyes földbirtokokat adományozott. Ennek a bizonyos Kund (Cundu) nevű vezérnek a fia volt Kurszán, aki később az egyik óbudai hegyen várat épített.

Győrffy György feltételezése szerint Anonymus igazmondása csak részleges. Tudósításában egy elhallgatott drámai esemény, a honfoglaló Kurszán maradékainak harca rejlik a hatalmat csak később megszerző Árpáddal. Kurszán apja ugyanis, Cund vagy Cundu, neve szerint megegyezik azzal a méltóság névvel, melyről a mohamedán írók még a honfoglalás előtt, mint a magyarok „nagyobb királyának” címéről emlékeznek meg, aki csak névlegesen uralkodott, és helyette mindent a „kisebb király”, a gyula tett.

Erre a szövegre már Róheim Géza felhívta a figyelmet, mint a mohamedán szövegekben említett „küdü” (vagy kende) „a kazár kagánhoz hasonlatosnak mutató” szakrális bábkirályságára. Ennek a Küdü vezérnek a fia, Kurszán, meg is van említve György barát folytatója bizánci szövegében, mint aki Árpád mellett a magyarok egyik vezére volt. Győrffy szerint Kurszán is „küdü” volt, miként az

¹ Dümmerth Dezső: Álmos fejedeleme mítosza és valósága. = Filológiai Közöny, 1971. 404—430. l.

apja, s így ő volt tulajdonképpen a szakrális főkirály. Ezért is volt birtoka Óbudán, az ország közepén. E feltételezésből azután egy új honfoglalástörténet alakult ki. Eszerint Anonymus előadását fordítva kell értelmezni: nem Árpád adott földet a Kündünek, hanem Kurszán, mint honfoglaló főfejedelem azt magának foglalta el, és Árpád csak az ő halála után szerezte meg birtokát. Kurszán „szakrális fejedelmet” ugyanis a német krónikák szerint 904-ben a bajorok magukhoz csalták egy lakomára, és ott orvul meggyilkolták. Csak ekkor jutott végre hatalomhoz — a haláláig, 907-ig tartó rövid három évre — Árpád. Ő, a XIII. századi oklevelek helyneveinek bizonyosságaként, szétszórta Kurszán törzsét, és maga telepedett a helyére, elhítelve utódai által, hogy honfoglaló volt. Családjának eredetmondáját, Emese álmával és az Attilától való leszármazással együtt csak Anonymus költötte a XIII. században²

Eddig tartanak azok a hipotézisek, melyeknek indokolatlanságát részben már kimutattuk. Meg kellett állapítanunk, hogy Anonymus már készen kapott hagyományokat jegyzett le, hogy Árpád apjának, Álmosnak eredetmondája a sámánizmus korába nyúlik vissza, szoros kapcsolatban áll szakrális fejedelemségével, és hogy őt az uralkodásban közvetlenül fia követte: Árpád, a honfoglalás nagyfejedelme.

A kende méltóság problémájával és Kurszán személyével azonban még nem foglalkoztunk. Vegyük most vizsgálat alá, vajon a mohamedán források és az említett bizánci forrás csakugyan bizonyítja-e, hogy Anonymus, Kund vezér esetében, megváltotta a valóságot?

A MOHAMEDÁN ÍRÓK FELJEGYZÉSEI

Mit olvasunk ezekben az arab-perzsa feljegyzésekben, melyek egyébként független népként, és már nem a bizánci topikus „türk” hanem „m. dzs. gh. r.” néven jelölik a magyarságot?

Az arab írás nem jelöli a magánhangzókat, a főnökök neveit ezért betűhíven „kndh” és „dzs. l. h.” alakban lehet visszaadni, mely azonban nyilvánvalóan a kende vagy kündü, és a gyula, vagy jula szónak felel meg.³

IBN RUSZTA arab író írt 930 körül	HUDUDA AL ÁLAM ismeretlen perzsa szerző munkája, X. század	GARDIZI perzsa író írt 1050 körül	AL BAKRI arab író megh. 1094
Főnökük 20 000 emberrel vonul ki. Főnöküket K.n.d.h-nek hívják. Ez a név királyuk megkülönböztető címe, mert annak az embernek neve, aki királyként uralkodik rajtuk, Dzs.l.h. Minden magyar a Dzs.l.h-nak nevezett főnökük parancsát követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben.	Ezt az országot valami 20 000 ember lakja királyával. Az ország királyát julanak hívják.	... főnökük 20 000 lovassal (lovagol ki) ... ezt a főnököt kndh-nek hívják, ez nagyobbik királyuk címe, azt aki az ügyeket intézi, gh-nak nevezik, és a magyarok azt teszik, amit a gh parancsol.	királyuk címe kndh...

² Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a Turulmonda. = *Ethnographia*, 1917. 58—99. I. — Anonymus: *Gesta Ungarorum*, c. 46. *Scriptores rerum Hungaricarum*, I. vol. Bp., 1937. (továbbiakban: SRH), 95. — Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről ... Kurszán és Kurszán vára*. Bp., 1959. — Uő.: *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Bp., 1948.

³ A mohamedán írók magyar vonatkozású szövegei: A magyar honfoglalás kútfoi (szerk. Pauler—Szilágyi), Bp., 1900. 150—196. I. Ibn Ruszta és Gardízi modern kiadása Czeglédy Károly fordításában: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Szerk. Györffy Gy.) Bp. 1958. 51-59. I. A később felfedezett perzsa földrajzi munka kiadása: Hudud al-Álam (szerk. V. Minorsky), London, 1937. 101. I. A szövegek származásáról Czeglédy Károly: A mohamedán források. = A magyarság őstörténete (szerk. Ligeti), Bp., 1943. 240—242. I.

A feljegyzések, mint látjuk, a X. és a XI. századból valók, és a legrégebb is 930 körül keletkezett. Mindössze 18 évvel előbb, mint Árpádházi Tormás és Bulcsu vezér követjárása Bizáncban, melyről Konstantin császár készítette feljegyzéseit. A „gyula” méltóságról a két magyar követ is beszél, ezenkívül említene egy harmadrangú tisztséget, a „karcha” méltóságát is. A főfejedelemevét azonban Konstantin nem nevezi meg a nép nyelvén. Árpádot görög nyelven egyszerűen „Turkia nagy fejedelmének” mondja.⁴

Az arab-perzsa írók ezzel szemben, mint szövegükből elárulják, nem közvetlen értesülésből, hanem Dzsahani bokharai miniszternek 920 körül készült földrajzi művéből, valamint Ibn Kurdabih művéből vették adataikat. A nehézség az, hogy egyik forrásmű sem maradt fenn, szövegük elveszett, így nem állapítható meg pontosan, hogy a magyarokról való értesülésekből mi volt benne. Azt mindenesetre már látnunk kell, hogy a két legrégebbi, fennmaradt szöveg, Ibn Ruszta és a Hudud al Alam eltérnek: az utóbbi nem tud a magyarok „kettős királyságáról” és csak a gyula főnökségét ismeri. Száz évvel későbbi szerzők viszont mint Gardízi és Al Bakri híven őrzik a „kende” királyságának emlékét. Abban a korban, mikor a 896-ban elfoglalt „új” Magyarországon már rég Szent István király utódai uralkodtak, és a kende és gyula tisztségei is régen eltűntek már.

Tudjuk azonban, hogy a 920 körül készült Dzsahani műve sem volt eredeti munka, hanem a IX. század első felében élt Al Dzsarmi földrajzi munkája után készült, aki nem csak az arab birodalom szomszédairól, hanem távoli népekről, így az angol szigetország lakóiról is írt. A X. és XI. században dolgozó Dzsahani-követők ezeket a 827 év előtti adatokat is változtatás nélkül átveszik, és a brit hét király kormányformáját írják le évszázadokkal később is, tudomásul nem véve Ekbert szász király hódítását.⁵ A magyarok azonban az arab kereskedelmi forgalom útjába esvén, nyilván frissebb megfigyelésekre adtak alkalmat. Czegléd Károly, az arab források szakértője a feljegyzések földrajzi leírásaiból következtetve azt állapította meg, hogy csak 864 utáni állapotot rögzíthetnek a magyarokra vonatkozóan. A szomszédaiakként említett „n.d.r.” = nándor” nevű nép, vagyis a dunai bolgár birodalom lakói keresztényekként vannak leírva, és ezek 864 előtt még nem vették fel ezt a vallást.⁶ László Gyula viszont kételkedésének adott kifejezést az általában, más kutatók által is honfoglalás előttinek tartott feljegyzésekre vonatkozóan.⁷ A földrajzi adatok olyan bizonytalanok ugyanis, hogy a leírás illeszthető a Kárpát-medencében lakó magyarokra is. Ezért felveti annak lehetőségét, hogy a kormányforma-leírás a honfoglalás utáni időkből származik. De az sincs kizárva, Dzsahani 920 körül az őshazában maradt magyarok töredékéről beszél, akik nem követték a honfoglalókat. Valószínűtlen ugyanis, hogy a magyarokkal közvetlen kereskedelmi kapcsolatban levő arab világ még negyedszázad múlva sem tudta volna, hogy ők új hazát találtak maguknak.

A magyarok kormányformájáról szóló adatok pontos időmeghatározásáról tehát nyilván beszélni fognak még a kutatók. Azzal kell számolnunk, hogy frissebb értesülések éppen a kormányformákkal kapcsolatban, toposzá merevedett adatokkal keverednek benne. Bár igen fontosak ezek a feljegyzések, „szilárd kiindulópontul” az Álmos és Árpád család hatalomra kerülésével kapcsolatban, mint azt Györffy

⁴ Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzásáról. (szerk. Moravcsik Gy., kritikai kiad. görög—magyar szöveg.) Bp., 1950. 178—179. l.

⁵ Marquart, Joseph: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903. 28. l. Dunlop, D. M.: The History of Jewish Khazars. Princeton 1954. 106-107 l.

⁶ Czegléd Károly: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. = Magyar Nyelv, 1945. 33—55. l.

⁷ László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. = Valóság, 1970. 48—64.

György vélte, egyáltalán nem alkalmazhatók.⁸ Györffy, Róheim nyomán arra gondolt: a leírt „kettős” kormányforma kétségtelen bizonyítéka a névlegesen uralkodó kende szakrális bábkirályságának. Ebben az esetben ugyanis Kurszán apját, a „Cundu” néven említett törzsfőt kellene tartanunk a szakrális fejedelemnek. Még így is hiányoznék azonban egy további bizonyítási lépcsőfok: az, hogy Kurszán maga is „kende” volt-e?

A Kurszán-problémát azonban véleményünk szerint még abban az esetben is el lehet dönteni, ha a mohamedán értesülések valóban a honfoglalást közvetlenül megelőző hazában írják le a magyarokat. Adataik ugyanis a magyar hagyománnyal és Biborbanszületett Konstantin feljegyzéseivel is egyeztethetők, mint alább majd látni fogjuk.

Először is arra kell felhívni a figyelmet, hogy ezek az arab-perzsa értesülések egyáltalán nem szolgáltatnak hiteles bizonyítékot a kormányforma „kettős” természetéről, csupán arról, hogy a létező több tisztség közül mindössze kettőt említenek meg. Ibn Ruszta a kazároknál is csak két főnököt említ, míg a Kazáriában utazó Ibn Fadlan már négy méltóságviselő nevét említi.⁹

A mohamedán írók leírása a magyar kormányformáról mindenképpen hiányosnak tűnik, ha összehasonlítjuk a türk birodalomról szóló kínai feljegyzésekkel, melyekben ugyancsak több méltóságviselő neve van felsorolva.

A magyaroknak mintául szolgáló kormányforma ugyanis nem lehetett lényegesen más, mint a türk birodalom öröksége. A kazárok dinasztíája és kormány szervezete egyébként ugyaninnen származott. A türkök kormány szervezete pedig, leszámítva apróbb, sajátos változtatásait a többi lovasnomád kultúrájú néppel együtt a hunokéval volt rokon. Tekintetbe véve a kínai, örmény és bizánci forrásokban fennmaradt adatokat, melyek a hun, türk és kazár példákat ismertetik előttünk, a méltóságnevek bizonyos rendszerét ismerhetjük meg.

Örmény és bizánci források 627-ben a kazár kagán testvérét (tehát a régi, türk dinasztia egyik tagját), és annak fiát nevezik meg seregvezérként.¹⁰ A kagán testvére a *jabgu* címet viselte, mint eredetileg a türk uralkodó öccse is, aki a birodalom nyugati felén kormányzott. Fia volt a *sad*, ami szintén teljesen egyezik a türk gyakorlattal.¹¹ A *jabgu* és a *tegin* címekről a kínai források külön megjegyzik, hogy ezeket csak a dinasztia tagjai viselhették. A *sad* méltóság ellenben alattvaló sajátja is lehetett, de viselhette a dinasztia tagja is.

A mohamedán írók „kettős királyságról” való értesülését tehát nem úgy kell felfognunk, mintha a magyar kormány szervezet csupán a *kende* és a *gyula* méltóságából állt volna, hanem csupán e kettőt, a dinasztia fejét, a „főkirályt”, és az utána rangban következő, legmagasabb alattvalói tisztséget, a *gyulát* említik meg. Tehát csupán az alattvalók legfőbb tisztségéről beszélnek a „főkirályon” kívül: a dinasztia tagjairól a mohamedán források nem emlékeznek meg.

Pedig, a kínai forrásokkal való egybevetés alapján itt azzal kell számolnunk, hogy a lovasnomád népeknél — legalábbis a türköknél és örököseiknél — két, egymástól független és egymással párhuzamos méltóságsorral van dolgunk. Seregvezérek, had-

⁸ Györffy György: Kurszán, i. m. 132. l.

⁹ Zeki Validi Togan: Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig, 1939. Függelék 43-45. l. Magyar szövege: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról 61-63. l.

¹⁰ Marquart i. m. 394. l. 2. j. Dunlop, i. m. 30. l.

¹¹ Chavannes, Édouard: Documents sur les Tou-kiue occidentaux. Paris, 1900. 21, 255—256. 1. stb. A hunoknál a *jabgu* még nem volt a dinasztia tagja: Groot, J. J. M.: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin—Leipzig, 1921. 119. l.

seregparancsnokok lehettek egyrészt a dinasztia tagjai, tehát a kagán trónjának várományosai, másrészt az alattvalók egyes kiemelkedő képviselői is.

Ismerve a kagán hatalmának szakrális, „visszavonult” jellegét, ez a beosztás rendkívül ésszerűnek, sőt, nélkülözhetetlennek tűnik. Ha a trónörökösök nem biztosíthattak volna maguknak ugyanolyan aktív szerepet a kormányzásban, a sereg-főparancsnokságban, mint az alattvalók, a hatalom rövidesen kicsúszott volna a szakrális tisztelt dinasztia kezéből. Így azonban uralma szilárd maradhatott. Már a hunoknál megtaláljuk azt a szokást, melyet a türkök is követtek, hogy a birodalmat kétfelé, esetleg négy, sőt hatfelé is felosztják, mindegyik tátomány élére a főfejedelem egy-egy családtagját, a trón várományosát állítva.¹² Megtörtént, természetesen sokszor, hogy az egyes részek így egyre kevesebb szállal fűződve a központi hatalomhoz, végül önállósultak egy-egy családtag élén. De az önállóvá vált fejedelem e pillanattól nem volt többé trónörökös, hanem maga is uralkodó.

Természetesnek tarthatjuk, hogy a türk birodalomból kiválva, magyarok is így cselekedtek: önálló fejedelmet választottak, aki kialakította maga körül egyrészt családtagjainak, másrészt alattvalóinak méltóságviselőit. A magyar főfejedelem seregeinek élén tehát nem csupán az alattvalói méltóságok, mint például a hódoltatott kabar törzsek főnöke, vagy a gyula haladt, hanem képviseltették magukat a trón várományosai, a dinasztia tagjai is.

Hogy erre bizonyítékot találjunk, a bizánci források felé kell fordulnunk, melyek a magyarságnak közvetlenül honfoglaláskori kormánysszervezetéről ejtenek néhány szót.

A BIZÁNCI ÍRÓK

A honfoglalás idejéhez legközelebb azok a hadjáratok estek, melyek előzményeként VI. Bölcs Leó bizánci császár rábírta a magyarokat 894-ben Simeon bolgár cár megtámadására.

A magyarokkal foglalkozó bizánci írók erről emlékeznek meg. Elsősorban a György barát folytatója (Georgius Continuatus) néven ismert, IX. századi világkrónikát kiegészítő, ismeretlen szerzetes jön tekintetbe, mint közel egykorú szerző. Egyik adata a 894-ik évre vonatkozóan két magyar fejedelem nevét említi.

...ὁ βασιλεὺς... ἀπέστειλε Νικήταν τὸν ἐπιλεγόμενον Σκληρὸν μετὰ δρομῶν ἐν τῷ ποταμῷ Δανουβίῳ δοῦναι δῶρα τοῖς Τούρκοις καὶ πρὸς πόλεμον κινήσαι κατὰ Συμεών,

‘Ο δὲ ἀπελθὼν καὶ συντυχὼν ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν, Ἀρπάδην καὶ Κουσάνην, καὶ συνθεμένων πολεμῆσαι, λαβὼν ὀψιδας ἦλθε πρὸς τὸν βασιλέα.

... a császár ... elküldte a Szklirosznak nevezett Nikitász hadihajókkal a Duna folyóhoz, hogy adjon ajándékot a türköknek és Szümeon ellen harcra késztesse őket.

Ez elmenvén és találkozáván azok fejeivel, Árpáddal és Kuszánisszal, miután megállapodtak egymással a támadást illetőleg, kezeseket kapván, visszajött a császárhoz.¹³

Ez a forráshely tehát arról tudósít bennünket, hogy a magyaroknak közvetlenül a honfoglalás előtti két fejedelme volt, akik közül az első helyen említett Árpád volt a magasabbbrangú.

¹² Pritsak, Omeljan: Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955. 39. l.

¹³ Georgius monachus Hamartolus, c. 12. Vö. Moravcsik Gyula: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. = Antik Tanulmányok, 1959. 287. l. (A szöveg kritikai kiadása.)

De ugyanerről a hadjátról ír a követküldő Leó császár fia, VII. Konstantin császár is, aki a 894-ik évre vonatkozóan ezt jegyezte fel a magyarokról:

*Τῷ δὲ τότε καιρῷ τὸν Λιούντικα,
τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρπαδῆ εἶχον ἄρχοντα.*

Abban az időben Liuntika, Árpád fia volt a fejedelmük.¹⁴

Konstantin szövege ugyanis Liuntika — Levente — fejedelemségét a bolgár hadjárat vezetésével hozza kapcsolatba. „Ezután — írja — Leó ... császár hívására átkeltek a Dunán és megtámadván Simeont, teljesen legyőzték és iramukban egészen Preszlávig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre.” Ehhez teszi hozzá, hogy „ebben az időben” Árpád fia volt a fejedelmük, nyilván a Bolgárországba hatoló hadsereg vezérére gondolva. — Milyen kormányforma olvasható ki ezekből az adatokból?

A honfoglalás idején a magyar hadbavonuló seregek élén három személy járt: Árpád, Kurszán és Árpád fia Levente. Közülük a legmagasabbrangú Árpád volt, mint első helyen szereplő, másrészt családja tekintélyét mutatja, hogy fiát is a seregek élén találjuk.¹⁵

A hadak élén azonban, mint láttuk már, seregvezérek, alattvalói méltóságok viselői jártak és a trón várományosai. Tényleges főfejedelmet, szakrális tiszteletben álló személyt nem kereshetünk a hadak élén. Kurszánról, a másodikként említett sereget vezető „fejedelemről” tehát semmiképpen nem tehetjük fel, hogy szakrális főfejedelelem volt. De milyen tisztséget viselt a magasabbrangúnak említett Árpád? Georgius Continuatus szövege nem jelöli meg pontosan a méltóságokat, mindkettőt a nagyon általános görög szóval *κεφαλός*-nak nevezi, mely főnököt, főembert jelent. Ismerjük ezenfelül a lovasnomádok szokását, hogy főfejedelmük legfeljebb a székhelyén fogadott idegen követeket. A szöveg azt a benyomást kelti, hogy a bizánci követ nem székhelyén kereste fel a magyar „fejedelmeket”, csak a „Duna folyónál” ahol a bizánci hadihajók lehorgonyoztak, s ahová Árpád és Kurszán nyilván eléje lovagoltak. A magyarok főfejedelmével, véleményünk szerint, a Szklirosznak nevezett Nikitász nem találkozott, mert ez székhelyét nem hagyta el. Nagy, döntő hadjáratok idején ugyan még az elzártágban minden szakrális fejedelmen túltévő kazár kagán is hadbavonult, de arról nincs adatunk, hogy lovasnomád főfejedelmek kalandozó vállalkozások élére állnának, vagy ilyen vállalkozások megbeszélésére eléje lovagolnának alacsonyabbrangú, idegen követeknek.

Ezt, véleményünk szerint, Nikitász és krónikása is nagyon jól tudta, ezért nevezi Árpádot is, Kurszánt is csupán az általánosító értelmű *κεφαλός* -nak.

Árpád fiának seregvezéri tiszte azonban mégis arra mutat, hogy Levente a trón várományosa volt, pedig apja még nem volt főfejedelelem. Ugyanakkor a magyar krónikákban egy figyelemreméltó megjegyzést találhatunk e problémára vonatkozóan. Eszerint „Árpád családjának különös kiváltsága volt”, hogy hadbavonuláskor a sereg élén, visszavonuláskor pedig a sereg mögött járt.¹⁷

Az újabb történetírás joggal figyelt fel erre a megjegyzésre, és ismerve a szokást, hogy a hadrakelt sereg élén a hódolásra kényszerített népek főnökei jártak, ebből az adatból Árpád családjának alacsonyabbrendűségére következtettek.¹⁸

¹⁴ Konstantin, i. m. 176—177. l.

¹⁵ Czeglédy Károly: Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern. = Numen, 1966. 25—26. már a 32. jegyzetben utalt arra, hogy Györffy véleménye a bizánci és magyar forrásokkal ellentétben áll.

¹⁷ Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztések szövegében: SRH. 1. vol. Bp., 1937. 165, 290. l.

¹⁸ Horváth János: Árpádkori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 347. l. és Györffy i. m. 146. l.

Ezek a feltételezések azonban éppúgy nem veszik tekintetbe a hun-türk-kazár kormánysszervezet dinasztikus méltóságsorát, mint azok a kutatások, melyek kizárólag Dzsahjani követőinek adataiból akarnak kiindulni.

A dinasztia tagjainak helyzetét jól meg kell különböztetnünk a hódolt népek saját főnökének helyzetétől — mint amilyen például a kabarok főnöke volt —, aki alárendelt katonai rangja következtében haladt a hadak élén. A trónörökösök részére azonban ez az élenjárás dinasztikus kiváltság volt, és a család uralmának gyakorlati biztosítása. A magyar krónikák hagyománya nyilvánvalóan Árpádnak és családjának erre a trónörökösi kiváltságára emlékeztet, anélkül, hogy az ősi szokás értelmét tisztán megőrizte volna.

Árpád csak addig járt a seregek élén, amíg trónörökös volt.¹⁹

Mi következik ebből?

A 894-ik évre vonatkozó bizánci adat azt bizonyítja, hogy Árpád ekkor még nem volt a főhatalom birtokában, csupán a trón várományosa volt, fiával együtt, mint ahogy a kazár kagán egyik trónörököséről is tudunk példát, hogy fiával együtt volt hadsereg-főparancsnok.

E bizánci adat azonban közvetve a magyar krónikákban fennmaradt hagyományt is alátámasztja. Ha Árpád 894-ben még csak trónörökös volt, a szakrális főfejedelem, aki a székhelyén maradt, akivel a bizánci követ nem találkozott, és akit a krónikák szerint csak 895-ben, a honfoglalás kezdetén öltek meg Erdélyben — nem lehetett más, mint Árpád apja: Álmos.

A KENDE CSALÁDJA

A névleges hatalmú kende tehát, aki mellett a gyula tartotta kezében a valódi hatalmat, nem lehetett Álmos. Hiszen az ő fia, Árpád, nem az alattvaló gyula méltóságát viselte, hanem fiával együtt trónörökösként parancsnokolt. A mohamedán írók kormányforma adata tehát vagy László Gyula feltételezését erősíti, és az Árpád után uralkodó, névleges fejedelmekre illik, vagy pedig még archaikusabb időkre, az Álmos előtti korszakra utal. Anonymus adatai és Györffy György feltételezése mindenesetre Kund vezér felé tereli érdeklődésünket.

A kérdés az, hogy a mohamedán írók „kende” főkirályában kell-e látnunk az első, szakrális hatalmú, magyar dinasztia képviselőjét?

Vegyük elő Anonymust, akiről annyit tudunk, hogy a XIII. században még élő, családi hagyományok, de azóta elveszett krónikás feljegyzések után is dolgozott. Anonymus azt írja, hogy a „Kundu”-nak nevezett vezér egyike volt azon hét törzsfőnöknek,

¹⁹ Györffy i. m. 83. l. szerint a türk példa — a trónörökös seregvezérsége — csak a szorosan vett hódolt népekre vonatkoztatható, melyek a trónörökösnek egyúttal jövedelemforrást is jelentettek. A magyarok előhada, a kabar törzsek azonban csak katonai segédnépnek minősülnek, nem jelenthettek jövedelemforrást, s így felettük bizonyára nem a trónörökös parancsolt. Véleményünk szerint ez a feltételezés nem bizonyít a türk példa ellen. Hiszen ebben az ősi, lovasnomád szokásban a lényeg az volt, hogy a trónörökös egyrészt gyakorolhassa és megmutathassa hadvezetői képességeit, másrészt pedig az, mint említettük, hogy a főfejedelem visszavonultsága ne eredményezze a dinasztia hatalmának gyengülését, átcsúszását a tényleges ügyintéző, alattvalói méltóságok viselőinek kezébe. Ha nem így lett volna, megmagyarázhatatlan lenne, miként tarthatták fenn hatalmukat hosszú nemzedékeken olykor, szakrális módon visszavonult fejedelmek családai. Hiába nevezzük a kabarokat hódolt nép helyett katonai segédnépnek, ez a körülmény meghódolt állapotukon, elővéd és utóvéd szerepükön semmit sem változtat. A jövedelemforrás elmaradásával is a hódolt nép gyakorlati szerepét töltötték be. Györffy maga is elismeri, hogy az általa is említett türk példából logikusan következnek: az élen haladó Árpád a főfejedelem fia volt. A jövedelemforrás érvét csak Kurszán főfejedelemségének bizonyítási kísérlete érdekében alkalmazza. Nehéz elképzelni azonban, hogy pusztán a jövedelem miatt, a trónörökös lemondott volna vezérszerepéről és arról a fontos tisztségről, mely saját családja hatalmát biztosította.

akik Álmost fejedelemmé választva, őt és családját „utolsó izzig” való uralkodásra maguk fölé emelték, hogy új hazába vezesse őket. Ez a Kund mindenestre a többi vezérnél megbecsültebb személy lehetett, mivel később azt is leírja, hogy jelentékeny birtokot is kapott az ország közepén, melyet fia, Kurszán örökölt, aki a bizánci forrás szerint a honfoglalás előtt Árpád másodrangú vezértársa volt. A krónikák viszont azt is elmondják, hogy Kund nemzetsége egyébként Szatmár megye vidékén telepedett le, itt élnek a Kaplyon (Cupian) nevű másik fiától való utódai. Nemzetsége, zömében tehát a keleti határvidék felé eső területet foglalta el. (Hogy a krónikák a Turulmonda esetében Anonymustól függetlenül merítettek a hagyományból, tanulmányunk első részében már láttuk. Nyilvánvaló akkor, hogy ezt az „ellentmondást” — ha ellenkező bizonyosságunk nincs — más hagyományokban kiegészítő egyezésként fogadjuk el. Legújabb kutatások is, kétségtelenné teszik a gesta és a krónikák egymástól való függetlenségét: Kristó Gyula: Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez. = Magyar Könyvszemle, 1972. évf. 167—173.)

Vegyük elő most Bíborbanszületett Konstantin elbeszélését, és Bulcsu ravasz meséjét. Azt láttuk már, hogy ez az elbeszélés nem vetendő el teljes egészében, csupán Álmos-ellenes elfogultsággal ferdít a kabarok javára, de a régi hagyományból kétségtelenül megőrzött valóság-magvakat. Megőrizte a bizonyos Levedi vajda emlékét is, aki Álmos családjának „átengedte” az uralmat. Levediről viszont láttuk, kiderítette az eddigi kutatás, hogy századokkal előbb élt, mint Álmos. Az uralomért való küzdelem tehát csak Levedi egy ivadéka és Álmos között folyhatott le. Abban a korszakban, mikor Konstantin szerint a magyaroknak fejedelme még nem volt, „csupán valamiféle vajdák uralkodtak felettük.”²⁰

A szöveg szerint tehát igazán megszervezett, erős, központi hatalom még nem volt, és ez megegyezik Anonymus hagyományával is. A „vérszerződés” csak akkor jött létre, mikor Álmost megválasztották.²¹ E tény egyúttal arra is rámutat, hogy a törzsfők nem egy nemzetségből és nem egy népfajból származtak, ezért volt szükség tehát a képletes szertartásra, hogy „vérségileg” is eggyé legyenek, egy népet alkossanak. A mohamedán írók által leírt „kende főkirály” azonos lehet Anonymus Kund vezérével és Bulcsu Levedi vajdájával: tehát olyan, kisebb jelentőségű, és nem igazi központi hatalmat gyakorló, tekintélyesebb törzsfővel, aki Álmos hatalma útjából félreállt. Tekintélyét azonban a többi törzsfővel szemben tovább is megtartotta. Álmos és Árpád is megbecsülték Kund vezért, aki a mi vélekedésünk szerint, a régi Levedi vajda leszármazottja volt.

Ami azonban a „kende” méltóság szakrális eszmei tartalmát illeti, ennek megítéléséhez, nézetünk szerint kevés a névleges uralkodás megállapítása. Egy alacsonyabb rangú helytartó, tisztviselő, hadvezér uralma is névlegessé válhatott akkor, ha valami módon a rangban utána következő nagyobb tekintélyre tett szert. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy ellentétben a nemzetközi szakirodalomban is elterjedtnek mondható nézettel, a szakrális eszmei tartalom nem minden esetben fokozta le bábkirállyá az uralkodót. Az „Isten kardját” birtokló, és magát „Isten ostorának” nevező Attila mellett például senki nem ragadhatta kezébe a tényleges kormányzást. Sőt, személye szakralitása éppen tetterős egyéniségének kormányzati eredményeiből táplálkozott. A szakrális bábkirályok névlegessége akkor fejlődik ki természetszerűleg, ha a dinasztia már pusztán csak valamelyik korábbi, tetterős őse emlékéből él, és az utódokból már hiányzik az egyéni tekintélyt formáló képesség.

Ugyanakkor azt is meg kell fontolnunk, hogy a mohamedán íróknál említett

²⁰ Bíborb. Konstantin, 170—171. l. vö. 1. sz. j.

²¹ Anonymus, c. 5. SRH. I. 39. l.

magyar „nagyobbik király” neve, a „kende”, megegyezik a kazároknál is feltalálható méltoságnévvel, a „kender kagán” nevével, aki azonban Ibn Fadlan szerint a kormányzásban csak a harmadik helyen áll, és így messze esik a főfejedelemség gyakorlásától. Ha ezt az adatot úgy vizsgáljuk, hogy nem feledjük: a Dzsajhani-követők nem minden esetben tartották szükségesnek a saját koruknak megfelelő korrekciót, és mindezt összevetjük Bulcsu elbeszélésével, a kérdést új megvilágításban láthatjuk. Bulcsu ugyanis, mikor a magyarok kazár kapcsolatairól beszél, kiemeli, hogy az Álmos családja elől félreálló Levedi a kazár kagán kedvence volt, és felesége is a kazárok közül származott. Ez arra mutat, hogy az Álmos előtti magyar „főkirály” méltósága nem az önálló fejedelmi eszme, a kaganátus szakrális eszmei gyökereiből táplálkozott. Hiszen ennek lényeges kelléke volt az idegen pártfogástól való függetlenség. A kende tisztsége azonban eredetében a kazárokkal való egykori, függőségi viszony emlékét hordozta. E függőségi viszony megszűnése, illetve távoli formája tette névleges hatalmúvá a kendét, és nem a szakralitást. A mohamedán írók egy átmeneti korszakban írják le a magyar kormányformát. A kazároktól való függetlenülés lényegében már teljes, ezért írják maguk is úgy, hogy független nép a magyar. Belső, eszmei örökségek, sajátosságok mivoltával azonban nem lehetnek tisztában, s így nem számolhattak be arról, amit Bulcsu elbeszélése sejtet; de időrendben összezavar. A kende méltósága Levedi családjában öröklődhetett, mint az egykori kazár függés emléke, és csak „valamiféle vajdát” jelentett, de nem szilárdan kézbentartott központi hatalmat. E szilárd hatalom azonban már kifejlődőben volt a gyula méltósága révén. Álmos megválasztásának éppen az volt a jelentősége, hogy formailag is megszüntette a kende idegen uralom emlékét képviselő családjának elsőségét, és a saját maga által kiépített, önálló, szakrális fejedelmi hatalmat léptette helyébe, a Turul mítosz segítségével, Attila örökségére hivatkozva. Minden jel szerint Álmos volt az a tényleges hatalmú gyula, akinek a magyarok a leírás szerint mindenben engedelmeskedtek, és aki éppen e tekintély segítségével, rövidesen kiszorította a „nagyobbik” királyságból a névleges kendét. A hét törzset pedig a vérszerződés aktuálával, egységesen fellépő néppé kovácsolta. (A gyula alattvalói méltósága ekkor kerülhetett egy más család: a X. században szereplő „gyulák” nemzetségének birtokába.)

Ha tehát a mohamedán forrásoknak a honfoglalás előtti állapotra vonatkozó idejét fogadjuk el, a kende méltósága még a VI—VII. században élő Levedi vezérsege idejéből származhatott, aki Bulcsu elbeszélése szerint akkor állt a törzsek élén, mikor ezeket még nem magyaroknak, hanem „szavartü aszfalü”-nek hívták.²² Ehhez hozzá tehetjük, hogy a „magyar” elnevezés csak akkor jutott előtérbe, mikor a Magyar-Megyer törzs főnöke, Álmos lett a hatalom tényleges birtokosa.

Az arab-perzsa írók viszont az elnevezés tekintetében sokkal pontosabbak, mint Konstantin császár. Ők nem „türköknek” nevezik őket egyszerűen, hanem — nyilvánvalóan megbízható értesülésből — körültekintően azt írják, hogy e nép „a türköknek egy fajtája”, de megírják azt is, hogy „magyar”-nak nevezik őket. Ez is arra mutat, hogy Dzsajhani követőinek szövegeiben éppúgy keverednek archaikus részek friss megfigyelésekkel, mint Konstantin császár munkájában.

A probléma rendkívül nehéz, mert az adatok gyérek. Csak annyi bizonyos, hogy Kurszán szakrális uralmát, vagy honfoglaló fejedelemségét nem támogatják.

Bármennyire is számolnunk kell a szakrális elzárkózás népek szerinti különböző szigorúságú megnyilvánulásaival, azt tetterős, aktív főfejedelemtől sem tehetjük fel, hogy „külföldre csalják lakomázni”. Györffy hipotézise szerint ugyanis Kurszán azonos lenne azzal a német forrásokban említett „Cussal rex” magyar

²² Konstantin, 170—171. l. stb.

vezérrel, akit 904-ben a bajorok egy lakomára csalva lemészároltak.²³ Ilyesmi csak egy alacsonyabbrangú törzsfővel, méltóságviselővel eshetett meg. Kínai és bizánci feljegyzések bizonyítják, mennyire vigyáztak a lovasnomád uralkodók személyes méltóságukra, tekintélyükre még akkor is, ha külföldi követeket fogadtak saját szék-helyükön. Ha nem volt eléggé magasrangú a követ, színük elé sem bocsátották. Az pedig, hogy ők maguk engedjenek alacsonyabbrangú külföldi vezérek meghívásának, és — mikor saját alattvalóikkal is csak szűk körben és ritkán érintkeztek — egyenesen külföldre menjenek „lakomázni”, ez, bármilyen liberálisan értelmezzük is a szakralitás fogalmát, elképzelhetetlen.

Egyébként a „rex” megjelölést a nyugati krónikások éppoly bőkezűen adományozzák mind germán, mind idegen, igazi főhatalmat nem gyakorló törzsfőknek, mint ahogy az arab írók „király” megjelölését sem kell mindig a szó igazi értelmében tekintenünk. Kund vezér „főkirályságát” is nyugodtan egyeztethetjük Konstantin császár feljegyzéseivel, aki csak „vajdákról” beszél, Árpádot viszont határozottan „nagyfejedeleme” mondja. Ez rávilágít Kund és Álmos családja uralmának nagy különbségére.

Ha pedig a 904-ben bajor földön megölt Kurszán nem volt főfejedeleme, akkor nem látjuk alátámasztva azt a feltételezett küzdelmet sem, mely Györffy György szerint XIII. századi oklevelek helyneveinek adataiból és a „kende” szó elemzéséből kimutatható lenne. Egyedül századokkal későbbi falvak neveiben rejlő statisztikával próbálja igazolni: Árpád 904 után Kurszán törzsét szétszórta az ország peremvidékeire, hogy maga és családja telepedjék a helyére.

Hol van erre bizonyíték? Györffy György a „kende” szóból képzett földrajzi nevek XIII. századnál nem régibb okleveles anyagából vonja le a következtetést: „Abból a körülményből, hogy a felsorolt 19 hely közül 14 a gyeplíniaon és gyeplínelvén fekszik, kétséget kizáróan kiderül, hogy a kende gyeplívédelmi szolgálatot teljesítettek.”²⁴

Ha igaz, hogy a kende gyeplívédelmi szolgálatot teljesítettek, vajon mivel lehet bizonyítani, hogy a honfoglalás mégis az ő vezérletükkel történt, és 900 körül az ország közepét, Óbudát foglalták el? Továbbá miből igazolható, hogy a gyeplívédelmet pontosan 904 után, „Cussal rex” halálával kezdték csak ellátni? Arra sincs adatunk, hogy az Árpádok „a Kurszán nemzetség elkobzott területét” szállták meg. Györffy maga is megállapítja, hogy az Óbuda körüli, Pest-megyei, Csepel-szigeti síkságon Üllő, Tas és Taksony falvak nevében csupa Árpád-ivadék neve maradt fenn. Ugyanakkor ő maga elmondja azt is, hogy a Kurszán-nemzetség tagjai még a XIII. században is Óbuda környékén, Pest és Pilis megyében birtokoltak, békésen megférve a királyi család szomszédos birtokaival. Megemlíti azt is, hogy az Anonymus által Árpád adományaként leírt Százhalomtól Gyógyig terjedő birtokrész is kezükben volt, a XIII. században is.²⁵

Dehát akkor létezik-e egyáltalán Kurszán-probléma?

Oklevelekkel bizonyítható tény, hogy Kurszán vára Óbudán volt, tény az is, hogy utódaitól az Árpádok kihalásáig nem vette el senki ezen a környéken

²³ Annales Einsidelenses, Mon. Germ. SS. III. 140. I. Annales Heremi: Gombos F. A.: Catalogus historiae Hungariae, Bp., 1938. 140. I. Annales Alamannici, uo. 91. I. Annales Sangallenses maiores, uo. 199. I. Aventinus: Annales Boiorum, uo. 342—346. I. E késő-reneszánsz kori (XVI. században író!) utóbbi szerző szavahihetőségéről, aki szerint Cussal rex volt a magyar honfoglalás vezére, ld. Álmos fejedelem mítosza stb. c. tanulmányomat: Filológiai Közöny, 1971. 428. I.

²⁴ Kurszán, i. m. 153. I. Újabb ez már másoknak is feltűnt, vö. Solymosi László: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. = Magyar Nyelv, 1972. 179—190. I.

²⁵ Kurszán, i. m. 147. I. Vö. Karácsonyi János: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 305—309. I.

levő birtokait. E tényeket pedig jól kiegészítik a magyar krónikák minden áron mellőzni szándékolt hagyományai. Egyrészt, hogy Anonymus világosan beszél arról az adományról, melyben a kende családja és Kurszán Árpád fejedelemtől részesült. Másrészt a krónikák elmondják, hogy a „Kende” többi fiai nem Óbudán, hanem Szatmár vidékén, a keleti gyepűkhöz közelfekvő területen telepedtek le. Tény, hogy a Györffy által idézett földrajzi statisztika „Kende” helynevei is, alig néhány kivétellel a Szatmár vidékével szomszédos, keleti gyepűkre utalnak.

Györffy György azonban, a Kurszán–Árpád harc feltételezéséhez ragaszkodva úgy vélekedik, hogy „az eredeti szállásterületen meghagyták Kurszán nemzetségének behódolt maradványait ... Hasonló eljárásban részesült az Augsburgban kivégzett Bulcsu nemzetsége... Ugyanilyen sors jutott a legyőzött Ajtony nemzetségének...”²⁶

A hasonlatok azonban nem meggyőzőek. Bulcsu maga nem volt fejedelem, nemzetségétől sem kellett elvenni az uralmat az ország központjában, itt fel sem merülhet összehasonlítás. Ami Ajtony legyőztetését illeti: Ajtony *sem az ország közepén lakott*, és István király nem Ajtony lakóhelyén kívánta berendezni szállását. Behódolt maradványainak megmaradása Ajtonymonostor körül tehát nem zavarhatott senkit. Györffy viszont tanulmánya elején éppen azzal érvel: Óbuda és a dunai révek milyen kulcs-pozíciót jelentettek, s Árpád éppen azért „szórta szét” Kurszán nemzetségét, hogy megfossa őket előnyös középponti helyzetüktől, és hogy a maga számára foglalja el azt.²⁷ Akkor miért hagyták meg „Kurszán várát”, még hozzá ősi nevén, és miért tűrték, hogy a később behódolt és levert nemzetség Révjenőn még a XIII. század végén is fontos dunai átkelőhely birtokában legyen, szemben Óbudával és ősiük várával? Mindezekre csak egyet felelhetünk: Árpád fejedelmi hatalma úgy látszik elég szilárd volt ahhoz, hogy az óbudai Kurszán-vár és a révátkelő ne zavarja. Annál is inkább, mivel ezeket *ő adta Kurszán családjának*.

Ugyanakkor, ha körülnézünk a középkori Pest és Pilis megye térképén, azt látjuk, hogy a terjedelmes nagyságú, és az ország közepén Visegrádtól Óbudáig lenyúló Szentendrei sziget sem volt soha Árpád nemzetségének birtoka, királyi hatalmuk ellenére, hanem a Rosd nemzetségé volt, melyből többek közt a Tahy-család származott,²⁸ De ez utóbbiakról sincsenek arra adataink, hogy ők vezették volna a honfoglalást.

Bármennyi homályos kérdés marad tehát még a kende-probléma körül, egy bizonyos: sem a külföldi, sem a hazai források nem rendelkeznek olyan adattal, az okleveles bizonyosságokat is beleértve, melyeket az Árpád-család hagyományával ellentétbe lehetne helyezni.

Györffy Györgynek azonban feltétlen érdeme, hogy kételkedéseivel élesebb megvilágításba helyezte Anonymusnak Kund vezérre vonatkozó adatát, s ezzel kiderült, más történetírókkal ellentétben: Kurszán nem az Árpád-család tagja volt, mint egyesek gondolták.²⁹ Csak hogy nemzetsége sem régiebb, sem hatalmasabb nem volt az Attilától leszármazó, már akkor sokévszázados Turul-nemzetségénél, és a „kende” vajdasága nem volt azonos azzal a szakrális eszmei alapokon álló központi hatalommal, mely a magyarság hosszú időre jellegzetessé váló megjelenési formáját kialakította. A magyarság néppé szervezése Álmos, a honfoglalás pedig fiának, Árpádnak nevéhez fűződik. Kurszán vezér alakja a többi törzsfőkénel talán előkelőbb, de Álmos családja mellett mégiscsak az alattvalói méltóságviselők közé helyezendő vissza: ennél magasabbra soha nem emelkedett.

²⁶ Kurszán, i. m. 155. l.

²⁷ Uo. 150. l.

²⁸ Vö. a Rosd-nemzetségre vonatkozó adatokat Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei, Bp. 1938. 22. 33. l. stb.

²⁹ Pl. Hóman B.

Csak természetes, hogy ezek után igen merésznék hat Györffy György feltételezése, mely szerint Kurszán, mint „szakrális főkirály” — egyenesen a türk dinasztíából, Istemi kagán nemzetségéből származott. Míg az Attila-leszármazásról és a Turul-mítosxról létező, középkori hagyományokat racionális megokolással nem tartja hitelesnek — ugyanez a racionalizmus, pusztán egy méltóságnév túlértékeléséből — arra vállalkozik, hogy új mítoszt konstruáljon. A magunk részéről, az itt, és megelőző tanulmányunkban közöltek alapján inkább vagyunk hajlandók hitelt adni egy közepkorban létező mítosz eszmetörténeti valóság-magjának, mely keletkezése korának hiedelmeire és eszmevilágára utal: a sámánizmus idejére. Egy olyan mítoszban ellenben, melyről a hagyomány semmit nem őrzött meg — nem hiszünk.

II. A FEJEDELEMSÉG ESZMEVILÁGÁNAK GYÖKEREI

Most pedig, Álmos fejedelem történetének befejezéséül, lássuk közelebbről azt a hiedelemvilágot, mely az ő szakrálisan felfogott uralmát lehetővé tette.

A társadalomtörténeti kutatás, mely a feudális korszakba visszanyúlva próbálja a kialakult hierarchia keletkezésének első fokát megvilágítani, szükségképpen találkozik a központi hatalom intézményével éppúgy, mint a fejlődés kibontakozását ködbe burkoló mítosszal. Az intézmény és fejlődésének vizsgálata a politikai történet keretei közé tartozik. De a keletkezését kísérő eszmevilág, a mítosz, vallástörténeti és irodalmi összefüggésekben nyerhet csak értelmet, az eszmetörténet kereteiben.

Az archaikus társadalmak élén a királyi hatalom áll, mely viszont, mint ismeretes, még kezdetlegesebb tömörülésekből, a legegyszerűbb alapképletből, a családból, a családfő hatalmából származik.

A patriarkális apai hatalomnak ez a továbbfejlődése, mely a megfelelő társadalmi-gazdasági alapokon nemzetségek, népcsoportok, törzsszövetségek és államok kialakulása felé vezet, az emberi tudat és eszmevilág fejlődéstörténetében is jelentőséget kap. A kezdetleges társadalom ugyanis, mikor a maga fölé emelt uralkodó hatalmát és védelmét elfogadja, ugyanakkor értelmezni, magyarázni is kívánja ezt az intézményt. Az intézménynek pedig a tömegből kiemelkedő képességű, tetterős személyiségek adnak értelmet. Úgy is felfoghatjuk tehát, hogy a királyeszmé tulajdonképpen egy személyiségfilozófia ősi magját rejtí, mely a társadalommal való kölcsönhatásban kapja meg értelmét.

Ez a „filozófia” még természetesen nem modern és racionalista értelmű. Az archaikus korban a vallás és a mítosz tölti be a filozófia szerepét. A kiemelkedő képességű személyek mítikus alakokká válnak egy földöntúli világról való hit jegyében, s létezésük reális valósága elmosódik, összefonódva az istenek létével. A mítikus személyiség-értelmezés tehát az istenek világába vezet, s innét visszahatva az uralkodói intézményre, azt mindenestől égi eredetűvé teszi. Ez a felfogás azután megerősíti az intézmény személytelen tekintélyét is, mert fenntartja az átlagos, sőt csekélyképességű utódok uralmát is, a kiváló ős, illetve az égi apa személyes érdemeiért.

Primitív fokon a mágia, fejlettebb társadalmi viszonyok mellett pedig a vallás és a mítosz éppoly teljességben itatja át a központi hatalom intézményét, s következésképpen a politikát és az állam életét, mint az archaikus ember mindennapjait és egész gondolatvilágát. A forrásokat elemző, modern kutató itt nem alkalmazhatja saját, racionális észjárását, mely már egymástól elválasztva szemléli a mítoszt és a valóságot. Ha a régmúlt korok eszmei valóságát nem akarja eltorzítani, kénytelen túllépni szorosan vett szaktudománya körén. Nem csak azt kell tudomásul vennie, hogy a politikai vonatkozásokat nem vizsgálhatja a társadalomfejlődés tekintetbe vétele nélkül, hanem azt is, hogy a társadalmi jelenségeket sem értheti meg egészen az eszmék története, a korabeli hitvilág ismerete nélkül. A forráselemzésekhez nem csu-

pán nyelvészeti, néprajzi és irodalomtörténeti ismeretekre van szüksége, hanem valláspszichológiára is, melynek segítségével a mitikus szemléletű ember észjárását kell lehetőség szerint ismernie. Ezenfelül pedig a filozófiát, a jelenségek értelmezésének eszközt is igénybe kell vennie, mint minden szaktudomány szülőanyját.

Ha ezzel a módszerrel vizsgálódunk, nem tévesztve szem elől a társadalomfejlődés alapjait, a központi hatalom intézménye a maga sajátos, mitikus eszmevilágával együtt úgy tűnik fel a történeti idők hajnalán, mint egyike a népeket, nemzeteket és államokat formáló erőknek, melyben az egyén és a tömegek állandó kölcsönhatása nyilvánkozik. A családfő, az apa patriarkális hatalma alatt indul meg a nemzetségek, a törzsek és népek sajátos elkülönülése, önálló szerveződése. Az utódok sokasodásával és szétválásával egyidejűleg nő és sokszorozódik meg a családfő hatalma is törzsfőnökvé, fejedelmivé vagy királyivá. Vele együtt növekszik a primitív hitben lappangó varázserő, a kezdetben személytelen és általános érvénnyel bíró „mana” ereje is rendkívülivé, kivételessé és személyessé. Míg kezdetben az állatokat is magával egyenrangúnak képzei, eszméi végül túl is emelkednek a naponta látható, evilági környezet határain és kozmikusvá válnak.³⁰ A mágikus gondolkodásba behatol az „ég” fogalma, és kíséri a társadalom fejlődését. A társadalmi hierarchia fokozatainak kialakulása egyidejű az „ég” kezdetben általános, személytelen fogalmának megszemélyesülésével és hierarchikus differenciálódásával.

A hierarchikus társadalmi és állami szervezet csúcsán megjelenő uralkodó nem csupán mágikus hatalmú apa többé, hanem kozmikus háttérben lép fel, mint „az ég fia”. A népcsoport, vagy az állam élére kerülő, tetterős, rendkívüli személyiség csak a kozmikus háttérben találja meg alattvalói előtt tekintélyének támaszát, mint ahogy az egész, mitikus észjárás szerint berendezett élet is ilyen háttérre támaszkodik. De az ősbib, primitívebb képzetek sem tűnnek el nyomtalanul, hanem hosszú időn át kísérik az új fejlődést.

Az első, ismert nagy kultúrát teremtő birodalom alkotóinak, a suméreknek mitológiája már az eget és az istenek világát is teljesen saját, földi birodalmuknak hasonlóságára képzei el. Az istenek családai az uralkodó személyén keresztül lépnek kapcsolatba a földi dinasztiával, és a mennyei városok lakói a földi városokba szállnak alá. Ilyen képzetek mellett születik meg az istenkirály eszméje, mint az istenvilág földi megtestesülése.

Lényegében ilyen, vagy hasonló, kezdetlegesebben differenciált, de azonos észjárású képzetek körében születnek a primitív törzsek élén álló, mágikus hatalmú afrikai, vagy indián főnökök, az isteni családfákra hivatkozó kelta és germán szakrális királyok, a hellén pap-királyok éppúgy, mint az „ég fiának” címezett kínai császárok, vagy a steppék lovasnomádjait időről időre néppé, sőt állam- és birodalom-alkotó elemekké szervező hun, bolgár, türk fejedelmek és kagánok, mindenütt a társadalmi fejlődés megfelelő foka szerint.

A szakrális király „félisten”. A hit lényege, mely személyéhez kapcsolódik, abban áll, hogy nem tekintik egészen földi halandónak. Meghalhat ugyan, sőt, meg is ölik: de éppen megöletésének áldozat-jellege ahhoz a hithez kapcsolódik, hogy lényében „isteni hasonlóság” van, s e hasonlóság birtokában tér a szellemvilágba vissza, ahonét tulajdonképpen származott.

Természetesen ez a hit az egyes népcsoportok társadalmi, és műveltségi állapota

³⁰ Vö. Malinowski, B.: *Myth in Primitive Psychology*. London, 1926. A szakrális királyság problémakörére összefoglaló, többoldalú megvilágítás az 1955. évi római vallástörténeti kongresszus anyaga: *La regalità sacra*. Leiden, 1959. Vö. még Graus, Frantisek: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich Merowinger*. Praha, 1965. 313–334. l. és: *Das Königtum*. Mainauvorträge, 1954. Lindau-Konstanz, 1956.

szerint igen sokféle színezetű, az isteni hasonlóság eszméje azonban a szakrális király-idea minden ismert változatában kimutatható. A steppei lovasnomádok kultúrkörében is.

A türk birodalom uralkodói eszméjéről az orkhoni feliratok egyes kifejezései világosítanak fel bennünket, a VIII. századból. Figyelemreméltó, hogy ez volt az a birodalom, melynek keretében a magyarság függetlenülése előtt élt. De fennmaradtak a IX. század elejéről a dunai bolgár kánok feliratai is, akik az Árpádokkal rokon, ugyancsak Attila-hagyományú dinasztia szellemi örökösei voltak. Hasonlítsuk össze e feliratoknak a fejedelmi hatalom eredetét és természetét értelmező kifejezéseit:

ORKHONI FELIRATOK:³¹

1) ... az ember fia mind arra teremtetett, hogy meghaljon, mikor az Ég az időt kijelöli számára ...

2) Az Ég rendelkezéséből, s mert így kívánta az én jósorsom, kagán lettem,

3) Én, az Ég-Istenhez hasonló, az Égtől született türk Bilge kagán ...

TIRNOVÓI FELIRATOK:³²

1) ... az ember, ha derékul él is, meghal, s más születik ...

2) Omurtag kán üvgi a földön, ahol született, az Istentől behelyezett fejedelem ...

MADARAI FELIRATOK:

3) Az Istentől behelyezett, Istenhez hasonló Malamír kán.

Ami ebben az összehasonlításban a legfeltűnőbb, az „istenti hasonlóság” gondolatának, mint az uralkodói eszme magjának szívóssága. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a három felirat mennyire más körülmények között keletkezett, s milyen eltérő életviszonyok hátterében. Az orkhoni feliratok az ősi, lovasnomád kultúrkörben születtek, a steppéken, a keleti türk birodalomnak inkább Kínához, mint Európához közelálló területén. A bolgár, tirnovói és madarai feliratok viszont a dunai Bulgáriában, a keresztény Bizánc szomszédságában és hatásától megérintve, városlakó, letelepült életformában.

Mégis, tévedés lenne a két felirat mondanivalóját eltérőnek tartani, s azt hinni, hogy Omurtag kán földön való születésének kihangsúlyozása „realisabb” elképzelést takar. A születés és a halál földi törvényszerűségeit mindkét felirat ismeri. Az orkhoni felirat Bilge kagánja sem azt mondja, hogy az „égben”, hanem az „Égtől” született, ami nagy különbség. Az „Égtől való születés”, mint ő maga értelmezi, az isteni hasonlóságot jelenti. S ugyanezt mondja magáról a bolgár Malamír kán is, ami megvilágítja, hogy az „Istentől behelyezett fejedelem” kifejezést sem a nyugat-európai, keresztény tan istenkegyelmiségi eszméje szerint kell felfognunk, hanem az ősi, pogány, szakrális értelemben: az isteni hasonlóság eszméjében.

Ha ez az eszme az egymástól oly eltérő kulturális és társadalmi viszonyok között élő keleti türkök és dunai bolgárok között, még egy évszázadnyi távolságban sem változott meg, úgy bizonyosra vehetjük, hogy a türk-kazár méltóságrendszer átvevő, IX. századi magyarság sem gondolkodott másképpen a fejedelmi eszmét illetően. A Turulmonda mítoszával értelmezett Álmos alakját is „égtől születettnek”, isteni hasonlóságúnak fogta fel. S a szakrális királyeszme lényege ebben az isteni hasonlóságban rejlik.

³¹ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, i. m. 28, 29, 36 l.

³² Fehér Géza: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. Bp. 1930. 144, 150. l.

KARIZMA ÉS ISTENKEGYELMISÉG

A szakralitással azonban még nem merül ki az uralkodás eszméje. Hiszen ez csupán az intézmény és megismerésítője természetére, állapotára vonatkozik. E passzív vonatkozashoz azonban egy aktív pólus is tartozik: a hatalom gyakorlásának célja, feladata. Egy gyakorlati irányulású cselekvés tehát, valami kötelesség elvégzése, mely magának az uralomnak létjogosultságot és értelmet ad.

E feladat elvégzése nem következik önként a szakrális állapotból, mely nem egyéb, mint személytelen, vérségi örökség. Az uralkodás gyakorlására való képesség, a hivatásra való, személyes alkalmasság a karizma erejéből adódik.

A karizmatikus uralkodás eszméjével főként a német művelődéstörténeti iskola foglalkozott már a század elején sokat, és az istenkegyelmiség (Gottesgnadentum)³³ kifejezést alkalmazta rá. Ezt a szóhasználatot a harmincas évek magyar történetírása is aggály nélkül átvette (Deér), nem gondolva arra, hogy a meg nem felelő kifejezés használata fogalomzavarhoz vezet. Az „isteni kegyelem” fogalma ugyanis jellegzetes, keresztény tanítás, mely a pogány szakralitás-fogalommal éles ellentétben áll. A keresztény tanítás szerint a kegyelem isteni ajándék a földi halandó ember számára, melynek segítségével kijelölt hivatását teljesíteni tudja. Ilyen értelemben tehát alkalmasságra képesítő karizma.

Egészen más jellegű azonban a pogány gondolat. Itt is beszélhetünk ugyan karizmáról, hivatásra képesítő isteni erőről, csak hogy ez nem kegyelmi ajándékként érkezik a kiválasztott számára, hanem logikus következménye „isteni hasonlóságának”, tehát „égi származásából” ered. A lényében rejlő isteni rész a pogány karizmatikust élesen elválasztja a többi, földi halandótól, és a mitikus hitben félig egy más létmódba helyezi.

Könnyű felismerni, hogy a pogány karizma, mely a szakralitás alapján áll, merőben irracionális képzet, mely evilági és túlvilági létben nem ismer éles határvonalat. Annál élesebb különbséget lát azonban kiválasztott (szakrális) és nem-kiválasztott (profán) ember között. A keresztény tanítás ezzel szemben, minden misztikus vonatkozása mellett is, erős realitás-érzéssel bír, mikor az isteni és emberi létmódot választja szét élesen, ugyanakkor ember és ember, mint Istentől különböző földi halandók között nem lát lényeges különbséget. A kiválasztás is csak isteni kegyelmi ajándék, mely az ember létmódját nem alakítja át.

A két eszme különbsége természetesen nem csak a teóriában, hanem a belőle következő gyakorlatban is lényeges. Az isteni kegyelem alapján uralkodó fejedelem személye szerint felelős feladatának teljesítéséért, karizmájának felhasználásáért Istennek. A pogány, szakrális uralkodó ellenben, mivel maga is része az istenségnek, nem tartozik felelősséggel senkinek. Tehát korlátlan úr.

Karizmatikus uralkodó eszerint lehet keresztény is, pogány is. „Istenkegyelmiségi” eszme alapján álló uralkodó azonban csak keresztény lehet, s ezért téves a pogány szakralitás karizmáját, a korlátlan uralkodást „istenkegyelmiségi eszmének” nevezni.

Kétségtelen, hogy a keresztény, európai királyeszmé sem szabadult meg mindig a pogány-szakralitás képzetektől, s e motívumoknak, különösen a hatalom korlátatlanságának kiépítésében fontos, bár leplezett szerepük volt. A steppei lovasnomád kultúrkör örökösei azonban, az első fejedelemválasztó magyarok viszont, a fejlődés fáziskülönbségeinek megfelelően, még azok között a képzetek között éltek, melyek valaha az egész emberiségre jellemzőek voltak.

³³ Főként Kern, Fritz: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter. 2. Aufl. Münster-Köln, 1954., egyébként alapvető fontosságú munkája.

Arról természetesen, adatok híján, nem bocsátkozhatunk találgatásokba, hogy Álmos hatalma mennyire volt korlátlan, illetve korlátozott, csak egy bizonyos, hogy uralmának szakrális, tehát földöntúli háttérű tekintélye volt.

A lovasnomádok uralkodóiról rendelkezésünkre álló adatok mind azt mutatják, hogy a fejedelmi karizma lényege egy-egy nép, birodalom megszervezése, annak állandó együtt-tartása, kormányzása, megvédése, és újabb hódítások végrehajtása volt.

Az uralkodó szokás-szerű feladatai tehát, de földöntúlról is érvényes, kozmikus háttérrel. A keleti-türk Kül-egin, az orkhoni feliratokban, így beszél erről: „...fent a türk Ég, és a szent türk Föld-Víz határozott. Felemelte atyámat, Elteris kagánt... hogy a türk nép ne pusztuljon el, hogy újból nép legyen ... őseim törvénye szerint megszervezte és új életre keltette a népet ... mely rabszolgává lett...”³⁴

A keleti türk uralkodó Elteris kagán karizmája tehát arra való volt, hogy a kínai császár alattvalóivá süllyedt, egykori szabad türköt újból megajándékozza egy függetlenné lett országgal, mely csak a kagáni méltóság újra-való megszervezésével vált lehetővé. Erről az utóbbi motívumról ugyanott, Tonjokuk felirata beszél: „...hétszáz ember vezetője, közülük a legnagyobb a *sad* volt. Álljatok mellém! — mondta ... biztattam, hogy *kagán legyen. Elteris kagán akarok lenni* ...”³⁵

Így ment tehát végbe a kínai befolyástól újra függetlenített, keleti türk birodalom megszervezése. A „türk Ég” elhatározásából Elteris, a *sad*, a régi türk uralkodók ivadéka, újra felemelte népét, és vele családjának szünetelő címét, a kagáni méltóságot. A kagáni, tehát a főfejedelmi rang jelentette egyben az uralkodó személyének „megszentelődését”, szakrálissá válását is.

Tch'ou-lo nyugati türk kagán a VII. században így kiált fel: „Az égen és a földön és minden helyen, ahol a nap és a hold világít, még sohasem volt, hogy a kagán ne lett volna szent ember ...”³⁶

A főfejedelelem: a kagán, vagy a kán léte úgy jelenik meg tehát, mint a nép idegen uralomtól való függetlenségének biztosítója. Ugyancsak az orkhoni feliratokban olvassuk ezeket a mondatokat: „A türk nép ... a kínaiak uralma alatt volt, a türk népnek akkor nem volt kánja. Utóbb elszakadt a kínaiaktól és saját kánt választott. De kánját letéve, újra a kínaiak alattvalója lett. Akkor az Ég így szólt: „Kánt adtam neked, de kánodat elhagyva, alattvalóvá lettél.” S e behódolás miatt az Ég elpusztította őket. A türk nép meghalt, elpusztult, semmivé lett. A türk nép helyén semmi szervezet nem maradt.”³⁷

A főfejedelelem léte tehát a „szervezet”, a rend jele. A rend pedig csak akkor érvényes, ha mentes az idegen befolyástól, vagyis a meghódolástól, a szolgaságtól. Csak így remélhetik az Ég helyeslését és oltalmát is, mivel a földi rendnek a kozmikus, égi rendet kell tükröznie, s a fejedelmi méltóság e felfogásban, voltaképpen erre: az égi rendnek földi tükröztetésére való.³⁸

Álmos is ezt tette, mikor a magyarságot a főfejedelmi hatalom kiépítésével megszervezte, és mint szakrális tiszteletben álló személy, az „ég fia”, népét új hazába vezet te. Származása éppoly rendkívüli volt, mint halála, mikor az új haza határára érkezve, megölték alattvalói, hogy „ne mehessen be Pannóniába”. A szakrális fejedelelem ezzel betöltötte karizmáját népe életében: miután megszervezte és új hazába vezette a magyarságot, áldozattá kellett válnia. Az ősi hit úgy gondolta, hogy az istenséghez visz-

³⁴ A magyarok elődeiről i. m. 32. l.

³⁵ Uo. 38, 39. l.

³⁶ Chavannes, i. m. 19. l.

³⁷ Vö. 35. sz. j.

³⁸ Vö. Roux, Jean-Paul: L'origine céleste de la souveraineté dans les inscriptions paléo-turques de Mongolie et de Sibérie. = La regalita sacra, i. m. 235—239. l.

szatérő varázsereje az ég kozmikus gyújtópontjában megsokszorozódva, mint igazi, égi apának oltalma, most már korlátok nélkül árad ki szüntelenül a századok folyamán utódaira, és az általa megszervezett, egész népre.

L'ORIGINE ET LE MONDE DES IDÉES DU PRINCIPAT HONGROIS

(RÉSUMÉ)

Ce mémoire se rattache à une étude intitulée „Mythe et réalité du prince Álmos”, qui paraît ailleurs (Filológiai Közlöny, Année 1971). Dans cette dernière nous avons tendu à dégager de la tradition des chroniques hongroises le souvenir du premier principat, de caractère sacré, d, Álmos. Nous avons établi, que la seule source étrangère-le „De administrando imperio” de Constantin Porphyrogénète —, qui au lieu d' Álmos ne décrit comme premier prince hongrois que son fils Árpád, est simplement un renseignement erroné. Il remonte au chef Bulcsu, un des ambassadeurs hongrois à Byzance, qui, d'origine khazare et chef d'une fraction ethnique khazare assujettie par les hongrois déjà dans la seconde moitié du IXe siècle, entendait de propos délibéré rejeter dans l'ombre le souvenir du principat d' Álmos, vainqueur de son peuple.

Le présent mémoire traite la question du mode de gouvernement hongrois à l'époque de la conquête du pays. Il fait remarquer, que les descriptions des charges dirigeantes et des dignités de chef d'armée des nomades montés, qu'on trouve dans les sources musulmanes, doivent être complétées en utilisant aussi les données des sources chinoises. En effet, tandis que les musulmans ne mentionnent que les charges remplies par les sujets, les membres de la dynastie sacrée exerçaient pareillement la charge de chef d'armée, car aussi l'héritier du trône, voire son fils, marchaient à la tête de l'armée, de compagnie avec les chefs des peuples soumis et d'autres dignitaires sujets. Il s'ensuit, qu'au début de la conquête hongroise Árpád, en sa qualité d'héritier du trône, marchait, encore du vivant de son père Álmos, à la tête de l'armée. Après le sacrifice rituel de son père ce fut cependant lui qui devint le „grand-prince” de la conquête hongroise. L'hypothèse formulée tout dernièrement (Gy. Györffy: Kurszán és Kurszán vára), qui affirme le principat suprême de Kurszán, un chef d'armée d'un grade inférieur à celui d'Árpád, est une erreur qui contraste en tout point avec les données des sources. Le fondateur de la première dynastie hongroise est Álmos (environ 819—895), son successeur direct est Árpád (+907), et c'est sous le principat de ce dernier qu'eut lieu la conquête hongroise.

Le charisme du principat sacré d'Árpád implique que ce fut à lui qu'incomba la tâche de conduire les hongrois de leur ancienne patrie, Etelköz, aux bornes de la nouvelle.